

Socioprofesionální mobilita v Československu

Srovnání s vyspělými zeměmi a vývoj¹

MAREK BOGUSZAK

AISA - Skupina pro nezávislou sociální analýzu²

Occupational mobility in Czechoslovakia

Comparison with developed countries and its development

Abstract: The paper deals with intergenerational occupational mobility in Czechoslovakia. The log-linear analysis of relative mobility chances is based on Erikson and Goldthorpe's core social fluidity model, which allows a comparison of Czechoslovak mobility pattern with those of other European nations. The following conclusions can be drawn from the results: The Czechoslovak level of fluidity is one of highest among compared nations. It is very close to that of Sweden. Nevertheless, a cohort analysis proves that this high level of social openness cannot be attributed to strong state and political interventions aimed at reducing social inequality. Finally, a comparison with Hungary and Poland shows that the hypothesis about an existence of a specific "socialist" mobility pattern must be rejected.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 3: 255-275)

1. Úvod

Poté, co se hypotéza o základní podobnosti vzorců intergenerační sociální mobility v industriálních zemích [Lipset, Zetterberg 1959] ukázala jako neudržitelná, byly studie sociální mobility - zejména komparativní, založeny na zkoumání relativních mobilitních šancí. Předmětem testování se stala hypotéza Featherman, Jones, Hauser (FJH hypotéza - 1975), která postuluje shodnost genotypického vzorce mobilitních režimů ve všech vyspělých zemích "s tržní ekonomikou a 'nukleárním rodinným systémem'". Původní formulace FJH hypotézy tedy nezahrnuje tzv. "socialistické" země. Přesto však zejména Maďarsko a Polsko byly do později provedených analýz zahrnuty.

Bezprostředním důsledkem FJH hypotézy je teze o stabilitě čistých mobilitních režimů v moderních vyspělých společnostech. Tato teze kontrastuje s funkcionalistickou teorií vývoje industriálních společností, která deklaruje ro-

1) Text byl poprvé odevzdán do redakce Sociologického časopisu v lednu 1989 a nebyl přijat k publikaci. S výjimkou stylistických úprav a označení "socialistický", "socialismus" namísto socialistický, socialismus apod. byl text pouze zkrácen, ale nebyl jinak změněn.

2) Podstatná část analýzy byla zpracována během autorova pobytu na Nuffield College, University of Oxford. Autor děkuje Johnu H. Goldthorpovi za podněty k analýzám i připomínky k textu. Původní českou verzi odevzdával autor redakci Sociologického časopisu v lednu 1989 jako pracovník Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV.

toucí mobilitu jako důsledek především ekonomického a technologického rozvoje, resp. přechodu do "postindustriálního" stádia vývoje [Treiman 1970, Bell 1973]. FJH hypotéza však protirečí i sociologickým teoriím, které převládaly v "socialistických" zemích. Podle nich za prvé, ve fázi přechodu od kapitalismu k "socialismu" došlo k prudkému kvalitativnímu zlomu a souběžně s likvidací vykořisťování - tříd kapitalistů a buržoazie, i k zásadnímu odstranění třídních bariér a sociálních nerovností "kapitalistického" typu. Další fáze je pak charakterizována procesem sblížování tříd a sociálních skupin, zejména v reprodukci sociální a třídní struktury, tj. speciálně i v mobilitních procesech. Tyto teorie představovaly základní teoretická východiska a interpretační rámec většiny empirických analýz stavu a vývoje "socialistických" zemí (pro Československo viz např. [Charvát, Linhart, Večerník 1978]). Jejich logickým důsledkem pro zkoumání mobility v "socialistických" společnostech jsou pak dvě základní hypotézy.

Za prvé, v etapě přechodu od kapitalismu k "socialismu" a v první fázi "socialistického" vývoje došlo k prudkému a mohutnému vzrůstu mobility a to jak absolutních, tak relativních mobilitních šancí, tj. ke kvalitativní změně mobilitního režimu směrem k zásadnímu odstranění třídně založených nerovností starého, "kapitalistického" typu. Jinak řečeno, platnost FJH hypotézy je omezena na industriální země s tržní ekonomikou, "socialistické" země se od nich odlišují podstatně vyšší hladinou sociální otevřenosti. Za druhé, následný vývoj byl charakterizován soustavným dalším snižováním nerovností, přibližováním se k ideálu rovných příležitostí.

Cílem stati není ani testovat tyto převážně ideologicky založené hypotézy, ani popisovat důsledky, které v Československu vyvolal přechod k "socialistickému" systému. Otázka po souvislostech a důsledcích této systémové změny však je sociologicky relevantní. Hovoříme-li dále o "socialismu", "socialistických" rysech, změnách apod., rozumíme jimi vždy výhradně charakteristiky východních evropských, dříve "socialistických" zemí, nezahrnujeme tedy pod ně např. Švédsko.

V práci Jungmanna [1972] je srovnáván celkový vzorec socioprofesionální mobility Československa s vyspělými zeměmi. Práce se opírá především o absolutní míry a vzhledem k době vzniku nutně používá indexy mobilitních měr, které jsou závislé na marginálních mobilitní tabulky. Dospívá k závěru o odlišnosti mobilitního režimu v Československu, který byl oproti vyspělým západním zemím charakterizován vyšší úrovní socioprofesionální propustnosti, a to především pokud jde o tzv. dlouhou mobilitu. V novější produkci jde ještě o komparativní analýzu vývoje sociální mobility v Československu, Polsku a Maďarsku [Matějů, Večerník 1983], která na "hrubé" třídní klasifikaci dospívá k závěru o povlném snižování nerovností v relativních mobilitních šancích ve všech třech srovnávaných zemích. Ostatní velmi řídké analýzy sociální mobility v Československu pracovaly vesměs pouze s absolutními mírami a implicitně více či méně vycházely z předpokladu o platnosti obou hypotéz bez jejich hlubšího ověření.

V mezinárodní sociologické produkci výsledky komparativních studií sociální mobility ve vyspělých zemích převážně podpořily platnost FJH hypotézy, a to i tehdy, pokud do souboru komparovaných zemí byly zahrnuty země "socialistické" - Maďarsko, Polsko [Erikson, Goldthorpe, Portocarero 1981, 1983; Grusky, Hauser

1984]. Nicméně striktní formulace FJH hypotézy, která nepřipouští žádnou variaci mobilitních režimů, dokázána nebyla a spíše neplatí [Ganzeboom, Luijkx 1985; Erikson, Goldthorpe 1987; Hout 1988; Ganzeboom, Luijkx, Treiman 1988]. Její ověřování provázely dvě základní těžkosti. První spočívá v disponibilních datových zdrojích. Většina komparativních analýz byla založena na publikovaných tabulkách. Dosažení alespoň přijatelného standardu srovnatelnosti nutně vedlo ke konstrukci velmi hrubých klasifikací, rozlišujících v podstatě zemědělské, manuální a nemanuální profese. Druhá, metodologicky snad ještě významnější obtíž je spojena s proměnlivostí souboru zemí, vstupujících do komparace. Jestliže národní čisté mobilitní režimy jen statisticky nevýznamně oscilují kolem určitého obecného, univerzálního vzorce, pak je zapotřebí tento vzorec identifikovat. Výsledek musí být nezávislý na souboru mobilitních tabulek, reprezentujících země či časové řezy. Jestliže tato "nejostřejší" verze FJH hypotézy neplatí, pak, pokud do analýzy nevstupujeme s jakýmsi ideálním úplným souborem mobilitních dat, nemáme jistotu, že výsledky jsou nezávislé na vstupních datech, tj. že přidání či ubrání některých zemí (časových řezů) signifikantně nezmění výsledný obraz "univerzálního" mobilitního režimu.

Teoreticky i metodologicky fundovanou a propracovanou variantu řešení představuje práce Eriksona a Goldthorpa [1987], spadající pod projekt CASMIN³. Jejich analýza je založena na originálních datových souborech z mobilitních výzkumů devíti evropských a dvou mimoevropských zemí. Základem pro klasifikaci se stalo tzv. třídní schéma, jehož teoretické rozpracování je obsaženo v [Goldthorpe 1985]. Ve výsledné verzi je intergenerační mobilita zkoumána při rozlišení sedmi tříd: I + II = inteligence (service class), III = zaměstnanci (routine nonmanuals), IVa + IVb = maloburžoazie (petty bourgeoisie), IVc = soukromí zemědělci (farmers), V + VI = kvalifikovaní dělníci (skilled workers), VIIa = nekvalifikovaní dělníci (unskilled workers), VIIb = zemědělství dělníci (farm workers).

Model společné sociální propustnosti (common social fluidity model) daných devíti evropských zemí, který nepřipouští žádnou variaci v mobilitních režimech, sice vysvětluje drtivou část asociace původních a cílových třídních pozic, nikoliv však beze zbytku. Proto byly pomocí multidimenzionálního škálování nalezeny dvě země - Anglie a Francie, které nejlépe reprezentují centrum, kolem něhož oscilují zbývající země. Společný mobilitní režim těchto dvou zemí, přesněji poměry šancí (odds ratios), příslušné modelu společné sociální propustnosti těchto dvou zemí, byly přijaty jako hledaný univerzální vzorec⁴.

3) Comparative analysis of social mobility in industrial nations.

4) Poměr šancí je definován jako $(F_{ij}/F_{il})/(F_{kj}/F_{kl})$, kde i, k jsou libovolné dva řádky a j, l libovolné dva sloupce mobilitní tabulky, F_{xx} je četnost v poli (x,x) tabulky.

Obr.1: Definice efektů hierarchie, dědičnosti, sektoru a afinity pro československou modifikaci jádrového modelu sociální propustnosti

socioprof.skupina	I+II	III	IVa+b(*)	IVc(*)	V+VI	VIIa	VIIb
I+II inteligence	I1+I2	H1+H2	H1+H2	H1+H2+ SE	H1	H1+H2	H1+H2+ SE+A1
III zaměstnanci	H1+A2	I1	H1	H1+SE	---	H1	H1+SE
IVa+b (*) maloburžoazie	H1+H2	H1	I1+I2+ I3 (#)	SE+A2	H1	---	SE
IVc soukr.zemědělci	H1+H2+ SE	H1+SE	SE+A2	I1+I2+ I3	H1+SE	SE+A2	A2 (+)
V+VI kvalif.dělníci	H1	---	H1	H1+SE	I1	H1+A2	H1+SE
VIIa nekvalif.dělníci	H1+H2	H1	---	SE	H1+A2	I1	SE
VIIb zeměděl.dělníci	H1+H2+ SE+A1	H1+SE	SE	---	H1+SE+ A2 (+)	SE+A2	I1

Pozn.: Vzhledem k jádrovému modelu jsou v čs. modifikaci provedeny následující změny:

(*) - socioprofesionální skupiny IVa+b a IVc jsou postaveny na nejnižší úroveň hierarchie

(#) - parametr IN3 je přidán do pole (3,3) tabulky

(+) - parametr AF2 je přidán do polí (4,7), (7,5) tabulky

Kromě toho byl zkonstruován úsporný loglineární topologický model, který nepředpokládá ordinalitu proměnných, zachycujících původní a cílovou pozici. Tento model rozkládá strukturu asociace mezi původní a cílovou pozicí na čtyři typy sociologicky zdůvodněných a interpretovatelných efektů: hierarchie (2 efekty, zachycující bariéry mezi bloky tříd), dědičnosti (3 efekty, odpovídající tendencím k autoreprodukci jednotlivých tříd), sektoru (1 efekt, určující bariéru mezi zemědělským a zbyvajícím sektory) a afinity (2 efekty, postihující specificky negativní nebo naopak pozitivní mobilitní vazby mezi některými dvojicemi tříd) - viz obr.1, blíže viz [Erikson, Goldthorpe 1987]⁵. Daný model téměř perfektně zachycuje centrální mobilitní režim společný pro Anglii a Francii a jeho forma a parametry byly stanoveny jako hledaný "univerzální" standard, nazvaný jádrový model sociální propustnosti (core social fluidity model). Vytvoření tohoto relativně

⁵) Formální zápis modelu je následující:

$F_{ij} = m \cdot t_1^O \cdot t_j^D \cdot t_{ij}^{HI1} \cdot t_{ij}^{HI2} \cdot t_{ij}^{IN1} \cdot t_{ij}^{IN2} \cdot t_{ij}^{IN3} \cdot t_{ij}^{SE} \cdot t_{ij}^{AF1} \cdot t_{ij}^{AF2}$, kde F_{ij} je očekávaná frekvence v poli ij mobilitní tabulky, m je hlavní průměr, t_1^O , t_j^D jsou hlavní efekty marginálí a t_{ij}^{**} je osm asocičních efektů.

nezávislého testovacího standardu má pro komparativní analýzy značný význam. Umožňuje totiž analyzovat další země, které do původního souboru zařazeny nebyly, srovnat je s jádrovým modelem sociální propustnosti, a jeho prostřednictvím i s dalšími zeměmi. Pro identifikaci postavení Československa v mezinárodním srovnání je to nejlepší cesta.

Z hlediska analýzy sociální mobility v Československu je důležitý zejména jeden ze závěrů zmíněné stati. Mobilitní režimy Švédska, o něco slaběji pak Maďarska a Polska, vykazují významné odchylky od jádrového modelu sociální propustnosti převážně ve směru vyšší propustnosti. Pro Švédsko je asociace původní a cílové pozice ze všech devíti evropských zemí nejslabší, všechny švédské poměry šancí jsou pod jádrovými hodnotami. Ve všech třech zemích byly třídní nerovnosti a jejich intergenerační reprodukce objektem systematického a dlouhodobého působení státu, politických, ekonomických a sociálních intervencí, byť v každé zemi jinými formami, s jinou intenzitou a s nestejnými výsledky. Situaci nelze zjednodušit tak, že politicky přijatá a státem prosazovaná koncepce snižování třídních nerovností má jednoznačný pozitivní efekt na všeobecné zvýšení sociální propustnosti. Korektnější se zdá být reformulace FJH hypotézy, podle níž právě v těchto zemích lze očekávat větší odchylky mobilitních režimů od jinak v zásadě společného vzorce pro vyspělé země.

Otázkou je, zda se v "socialistických" zemích utvořil specifický, výrazně odlišný typ "ryze socialistického" mobilitního režimu. Dosavadní výsledky tomu nenavštědčují [Grusky, Hauser 1984, Erikson, Goldthorpe 1987], avšak evidence je zatím skromná. Empirické výsledky nepodporují tezi o vytvoření typicky "socialistického" mobilitního režimu, nicméně lze vyslovit také slabší hypotézu, podle níž "socialismus" vedl k některým systematickým odchylkám od jádrového modelu sociální propustnosti, které však nemusí být platné jen pro "socialistické" země. Jinak řečeno, "socialismus" může být pro jejich vznik podmínkou postačující, nikoliv však nutnou.

Přidání další "socialistické" země - analýza mobility Československa sice ještě nestačí ke spolehlivé identifikaci ryze "socialistických" odchylek mobilitních režimů (jestliže existují), může však hypotézu o jejich existenci podpořit. Budou-li však její výsledky svědčit o odlišnosti Československa jak od Maďarska, tak od Polska, bude to již velmi silný důkaz pro zamítnutí dané hypotézy.

Analýza Československa je zajímavá i z dalšího důvodu. Ostatní "socialistické" země (s výjimkou bývalé NDR) vstupovaly do "socialistické" fáze svého vývoje jako země převážně agrární, tj. etapa změny systému se do značné míry překrývala s industrializací. V jejich případě je velmi obtížné odlišit původ případných změn mobilitních režimů: eventuelní zvýšení sociální otevřenosti mohlo být dáno jak systémovými vlivy, zaměřenými na vyrovnání mobilitních šancí dětí s rozdílným třídním původem, tak i hlubokými ekonomickými a strukturálními změnami, svázanými se vstupem do industriální fáze vývoje. To ovšem nebyl případ Československa. Případné změny mobilitního režimu v Československu byly tedy, na rozdíl od ostatních "socialistických" zemí, daleko čistěji podmíněny politickou orientací na odstranění třídních nerovností, konstituování nové, "socialistické" inteligence atd. Navíc v Československu byla realizace těchto cílů, zejména pokud

jde o likvidaci tříd kapitalistů, buržoazie i maloburžoazie a kolektivizaci zemědělství, jednou z nejdůležitějších v rámci "socialistických" zemí.

Dalším příznivým momentem analýzy je vysoká předválečná rozdílnost českých zemí, které byly rozvinutým, především průmyslovým regionem, a Slovenska s profilem spíše agrárním. Oba regiony se vyznačovaly jak svou specifickou etnickou a kulturní identitou, tak i značnými regionálními a sociálními bariérami. Poválečný ekonomický vývoj byl mj. charakterizován rozsáhlými redistributivními procesy ve prospěch Slovenska, jejichž cílem bylo vyrovnání ekonomické a sociální rozvinutosti obou republik a jejichž realizace byla opřena především o mohutnou industrializaci Slovenska. Naskytá se tak příležitost studovat mobilitní režimy a jejich případné změny ve dvou národních jednotkách, jejichž počáteční ekonomické i sociální rysy byly značně rozdílné, současně však byly tyto mobilitní režimy objektem prakticky totožné politické intervence.

Shrňme hlavní cíle analýzy: Ověřit platnost širší formulace FJH hypotézy pro Československo pomocí aplikace jádrového modelu sociální propustnosti. V této souvislosti zejména testovat, zda dlouhodobé a systematické politické a státní intervence skutečně signifikantně snižují intergeneračně reprodukováné sociální nerovnosti a zda existuje možnost, že "socialismus" přispíval ke vzniku specifických odchylek od mobilitního režimu vymezeného jádrovým modelem. Speciálně pak testovat dvě hypotézy o efektech systémové změny: 1. o základní hluboké kvantitativní změně mobilitního režimu, spojené s přechodem od kapitalismu k "socialismu", ve směru razantního snížení třídních nerovností a 2. o jejich následném soustavném snižování. V dané fázi poznání jsou cíle stati převážně deskriptivní.

2. Data a metody

K analýze jsem využil data z Šetření třídní a sociální struktury Československa z roku 1984. Původní pozice, socioprofesionální zařazení otce, je situována do doby, kdy respondent (syn, dcera) vstupoval do ekonomické aktivity. Pro respondenta pracuji s jeho současným socioprofesionálním zařazením, počátečním zařazením a zařazením ve 40 letech jeho věku (pro mladší respondenty je rovno jejich současnému zařazení - dále jen zařazení 40). Určité potíže byly spojeny s klasifikací profesí podle třídního schématu, tvořícího základ komparativních analýz Eriksona a Goldthorpa⁶. Základním diferenciativním kritériem je vlastnický sektor, druhým je pak forma regulace zaměstnaneckého vztahu, rozlišující "zaměstnanecký" vztah (service relationship) na straně jedné, "námezdní" vztah typický pro manuální pracovníky (labour contract) na straně druhé a "smíšený" vztah (intermediate relationship) mezi nimi [Goldthorpe 1985, 1987]. Profese byly do třídního schématu kódovány tak, aby se původní a československé zařazení co nejvíce obsahově shodovaly.

⁶) Při konstrukci třídního zařazení jsem experimentoval s více variantami rekódování profesí do třídního schématu. Tyto varianty se vzájemně odlišovaly drobnými modifikacemi v zařazení sporných profesí. Kritériem pro výběr definitivní varianty byla co nejvyšší míra asociace původní a cílové třídy, tj. maximální stupeň demografické identity tříd.

Přestože tak byly získány uspokojivé řezy mezi skupinami profesí, které do značné míry odpovídají dělení profesí podle převažujícího charakteru práce a jejich umístění na vertikále složitosti práce, jejich kvalifikačních požadavků, v pozadí stále zůstává dvojí pochybnost. První je dána fundamentálním problémem, jaká byla a je podoba sociálně třídní struktury Československa, tj., které dimenze sociální diferenciacie jsou pro její utváření rozhodující. Jde především o problém, do jaké míry jsou klíčové, profilující sociálně diferenciacní osy čs. společnosti spojeny s dimenzí práce, profesního zařazení jedince, a dále, které jiné oblasti (vzdělání, příjmy, životní styl, atd.) mohou tuto profilující roli hrát. Bohužel, řešení uvedeného problému zatím neznáme. S ním pak souvisí otázka, do jaké míry použité členění, odvozené z profesních pozic, tuto sociálně třídní strukturu reflektuje. Druhý zdroj metodické skepse je dán otázkou, zda se při rekódování profesí do třídního schématu pro Československo podařilo dosáhnout dostatečně vysokého stupně srovnatelnosti, který by podstatně nezkresloval výsledky analýz. Přestože se domnívám, že odpověď na poslední otázku je kladná - což potvrzují i výsledky analýz - je třeba tuto možnost, byť s malou pravděpodobností, připustit a mít ji při interpretaci výsledků na paměti.

Aplikace jádrového modelu sociální propustnosti má dvě roviny. První, strukturní je dána rozkladem asociace původních a cílových pozic na osm základních efektů. Jde o to, zda studovaný mobilitní režim je utvářen právě tímto vzorcem sociálních sil (autoreprodukce, hierarchie, atd.). Zjištění, s jakou intenzitou tyto síly působí, tvoří druhou rovinu. Jestliže originální jádrový vzorec mobilitní režim strukturně nepostihuje, je třeba přistoupit k jeho modifikacím. Výsledky ukázaly, že originální jádrový model strukturně postihuje čs. mobilitní režim perfektně⁷. Přesto jsem vypracoval specifickou "československou" modifikaci jádrového modelu. Třídy soukromých zemědělců a maloburžoazie jsou v jádrovém modelu (s výjimkou třídy soukromých zemědělců jako původních pozic) zahrnuty do střední hladiny třístupňového hierarchického uspořádání tříd. V Československu jim však byla v souladu s politickým cílem likvidace těchto tříd odňata veškerá privilegia a byly jak pokud jde o původní, tak pokud jde o cílové pozice postaveny do defavorizovaného postavení tříd stojících v hierarchii nejnižší.

Proto je eminentně zajímavá otázka, nakolik se realizace tohoto cíle promítla i do mobilitního režimu. Její empirické ověření umožňuje právě čs. modifikace jádrového modelu, v níž jsou příslušně změněny vzorce působení obou parametrů hierarchie HI1, HI2 a parametru pozitivní afinity AF2 - viz obr.1, který definuje příslušných osm matic podoby (design matrices; formální zápis modelu je totožný se zápisem v pozn. 5). Dvě zbývající úpravy, přidání parametru pozitivní afinity AF2 do polí (4,7) a (7,5) tabulky, byly nutné k tomu, aby daný vzorec postihoval i mobilitní režimy všech kohort při analýze asociace mezi původní a cílovou pozicí,

7) Jako kritérium statistické přijatelnosti jsem z důvodů striktní komparability použil tutéž statistiku $G^2(S) = (G^2 - df) / (N/2000) + df$, která standardizuje poměr věrohodnosti G^2 na velikost vzorku rovnou 2 000, viz [Erikson, Goldthorpe 1987:147,148].

určenou počáteční profesí respondenta. Obě tyto úpravy mají nicméně smysluplnou sociologickou interpretaci⁸.

3. Celkový vzorec mobilitního režimu.

Tabulka 1 přináší výsledky testování různých loglineárních modelů pro mobilitní tabulky mužů ve věku 20-64 let, a to jak pro celé Československo, tak pro obě národní republiky zvlášť⁹. Model nezávislosti pochopitelně neplatí, ovšem relativně nízké hodnoty indexu rozdílnosti ukazují, že asociace mezi původní a cílovou pozicí je značně volná, tj. že mobilitní režim je charakterizován spíše menšími rozdíly v relativních mobilitních šancích.

Jádrový model sociální propustnosti s pevnými parametry, tj. s "univerzální" jádrovou hladinou fluidity, nereprodukuje uspokojivě čs. mobilitní režim. Československo je od tohoto obecného standardu značně vzdáleno (model ii). Srovnání s devíti evropskými zeměmi dokonce ukazuje, že je mu vzdáleno více než Maďarsko a Polsko, které z daných zemí vykazují největší odchylky. Připustíme-li při zachování struktury jádrového modelu změnu hodnot jeho parametrů, tj. ponecháme-li všechny efekty působit v tomtéž vzorci, ale nyní se specifickou čs. intenzitou, pak jádrový model zachycuje asociaci původních a cílových pozic dostatečně věrně (měřeno statistikou $G^2(S)$, model iii)¹⁰. Odpověď na otázku, zda třídy soukromých zemědělců a maloburžoazie byly systémovými intervencemi degradovány na nejnižší hladinu třídní hierarchie, je jednoznačně kladná. Příslušná čs. modifikace jádrového modelu (model iv) dosahuje statisticky významně lepší přijatelnosti než originální verze jádrového modelu.

Přestože výsledky v tabulce 1 napovídají, že mobilitní režimy českých zemí a Slovenska jsou podobné, neposkytují pro to dostatečný důkaz. Proto jsem jejich shodnost testoval zvlášť. Model společné sociální propustnosti postihuje asociaci původní a cílové pozice v třidimenzionální tabulce původní pozice-cílová pozice-republika uspokojivě¹¹. To znamená, že přes v minulosti velké rozdíly v třídních strukturách obou republik a přes jejich odlišný industriální vývoj nejsou mezi jejich čistými mobilitními režimy významné rozdíly. I v této analýze tak získáváme argu-

⁸) Asociace mezi soukromě zemědělským původem a zemědělskými dělníky i asociace mezi zemědělskými a kvalifikovanými dělníky byly zasaženy procesem kolektivizace zemědělství. U druhé z nich šlo navíc zřejmě jak o projev specifické snahy o zvětšení šancí dětí zemědělských dělníků, tak současně o proces mechanizace zemědělství, který vytvářel kvalifikovaná dělnická místa přímo v zemědělských regionech nebo jejich těsné blízkosti.

⁹) Kvůli úspoře místa neuvádím výsledky analýz, v nichž jako cílové vystupuje zařazení 40. Všechny tyto analýzy vedou až na nepodstatné výjimky k téměř identickým výsledkům, a tedy i interpretacím.

¹⁰) Při velikosti vzorku 2 000 a 28 stupních volnosti je při pravděpodobnosti $p=0.05$ kritická hranice $G^2(S)$ asi 40.

¹¹) Model $O^*R + D^*R + M$, kde (v notaci GLIMu) O značí původní pozici, D cílovou pozici, R republiku a M jádrový model se společnými parametry pro obě republiky má $G^2=96.7$ při $df=65$ (parametr $IN3$ je jako nesignifikantní vypuštěn), $\text{delta}=3.3$, což při $N=6054$ odpovídá $p=0.01$. Formálně též model, v němž M představuje čs. modifikaci jádrového modelu, má $G^2=71.9$ při $df=64$, $\text{delta}=3.3$ a $p=0.23$.

ment na podporu FJH hypotézy a její revize Eriksonem a Goldthorpem: samotný proces industrializace (dřívější a hlubší v českých zemích) nevede nutně k vyšší hladině sociální propustnosti, ale jsou to spíše státem implementovaná opatření, která mohou vést ke změně v relativních mobilitních šancích (pro druhou část tvrzení jsme ovšem z doposud prezentovaných výsledků přímou evidenci nezískali).

V tabulce 2 jsou parametry odhadnuté z modelů iii a iv, tabulka 3 obsahuje poměry šancí jádrového modelu a čs. odchylky od těchto hodnot. Vzhledem k velmi nízkému zastoupení tříd soukromých zemědělců a maloburžoazie v distribuci cílových pozic tyto třídy z interpretace vynecháváme¹².

Všechny parametry pro Československo jsou blíže nule, jsou "slabší" než parametry jádrového modelu. Tyto odchylky jsou nejvýznamnější u parametrů charakterizujících sektorovou bariéru (SE) a negativní i pozitivní afinitu (AF1, AF2). Dva zbývající parametry dědičnosti představují asi dvě třetiny jádrových hodnot, oba parametry hierarchie jsou velmi blízké jádrovým hodnotám. Celkově se škála čs. parametrů jeví jako zeslabená kopie škály jádrového modelu s menšími kontrasty mezi jednotlivými parametry. Srovnání s parametry dalších devíti evropských zemí [Erikson, Goldthorpe 1987: 150, tab. 3] ukazuje, že jde o odchylky sice značné, nikoli však toho rázu, že by vyvolávaly vážné pochybnosti o korektnosti rekodování profesí do třídního schématu.

Celkově jsou čs. parametry nejpodobnější Švédsku. Srovnání se "socialistickými" zeměmi - Maďarskem a Polskem - vede ke konstatování značné vzájemné nepodobnosti sad jejich parametrů. Výjimkou je sektorová bariéra, která je ve všech třech "socialistických" zemích zhruba polovinou jádrové hodnoty. Nepodobnost mezi Československem a Maďarskem je menší, než mezi Československem a Polskem, přesto však zůstává značná. Alespoň pokud jde o zachycení asociace původní a cílové pozice danými parametry, výsledky neposkytují evidenci pro tezi o utváření "ryze socialistických" rysů mobilitních režimů.

Jak se tyto výsledky promítají do poměrů šancí? V celkovém obrazu pro Československo jednoznačně dominují záporné odchylky od jádrového modelu sociální propustnosti. Jinak řečeno, nerovnosti v relativních mobilitních šancích jsou oproti jádrovému standardu značně nižší. Druhou výraznou charakteristikou je jejich vyšší vzájemná vyrovnanost, tj. rozdíly v těchto nerovnostech jsou v Československu menší. Nejvýznamnější odchylky proti jádrovému modelu zahrnují dvojice tříd, z nichž jednou jsou zemědělství dělníci (6. sloupec tab.3). Přestože pro ně mobilitní bariéry zůstávají ze všech tříd největší, stupeň jejich sociální integrovanosti do celkové sociálně třídní struktury Československa je - z pohledu čistých mobilitních šancí - podstatně vyšší oproti tomu, který predikuje jádrový model. Teprve test hypotéz o velikosti změn vyvolaných přechodem k "socialismu" pomocí kohortní analýzy ukáže, do jaké míry může být tato

¹²⁾ Pokud bychom přijali signifikanci parametru IN3, nabízí se zajímavá hypotéza. Třídy, které byly vystaveny extrémním tlakům na jejich úplnou eliminaci, se v rámci svých velmi omezených možností těmto tlakům bránily maximální možnou autoreprodukcí. Empirická evidence z čs. dat je bohužel statisticky příliš slabá na podporu této hypotézy.

skutečnost vysvětlována procesem kolektivizace zemědělství a programové politiky odstraňování rozdílů mezi městem a venkovem.

Všimněme si ještě jednoho momentu, který podporuje tezi o vlivu systémových intervencí směrem ke snížení třídních nerovností. Tato opatření byla prioritně orientována na odstranění bariér mezi nemanuálními, manuálními a zemědělskými "třídními bloky", na redistribuci výhod a výsad, dříve příslušných privilegovanému nemanuálnímu původu. V daleko menší míře, pakliže vůbec, se soustředila na setření rozdílů v rámci těchto bloků. Tomu odpovídají i oproti jádrovému modelu nižší relativní nerovnosti mezi inteligencí a kvalifikovanými i nekvalifikovanými, zejména zemědělskými dělníky na straně jedné, a stejné, resp. dokonce vyšší nerovnosti mezi inteligencí a zaměstnanci, resp. mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky na straně druhé.

Srovnáme variace Československa s variacemi dalších devíti evropských zemí [Erikson, Goldthorpe 1987: 151, tab. 4]. Československé odchylky jsou jedny z nejvyšších, v některých případech jde o odchylky maximální. Ty jsou spojeny především s vysokou mobilitní propustností vázanou na třídu zemědělských dělníků. Největší podobnost zaznamenáváme mezi Československem a Švédskem. Obě země se oproti jádrovému modelu vyznačují znatelně vyšší sociální propustností. Příbuznost s Maďarskem a Polskem je značně menší, nutně již vzhledem k relativně vyšší vzájemné nepodobnosti těchto dvou dalších "socialistických" zemí. Přesto však tam, kde odchylky Maďarska a Polska signalizují vyšší míru propustnosti, nacházíme ji, dokonce ve vyšší míře, v Československu (současné ovšem i ve Švédsku). Jde opět především o třídu zemědělských dělníků, která je ve všech těchto zemích od ostatních tříd oddělena relativně nižší sektorovou bariérou. Tento rys spolu s ostřejší hranicí mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky přicházejí v úvahu jako průvodní jevy "socialismu".

Přestože evidence pro tři země je stále ještě nepostačující, zdá se být teze o vytvoření ryze "socialistického" mobilitního režimu neudržitelná, a to přesto, že "socialistické" země se asi vesměs budou od jádrového modelu propustnosti odchylkovat více než většina vyspělých západních zemí, avšak s národně specifickými rysy. Ty mohou, ale nemusejí odpovídat národním zvláštěnostem přechodu k "socialismu" a jeho dalšího vývoje. Naopak, případy Švédska a Československa spíše podporují hypotézu o významu dlouhodobého, systematického a důsledného působení státních a politických institucí na změnu mobilitního režimu.

4. Vývoj mobilitních režimů

Pracujeme s pěti desetiletými věkovými kohortami respondentů narozených v letech 1910-19, 1920-29, ..., 1950-59. Pro testování hypotéz o změnách v mobilitním režimu dáváme přednost určení cílové pozice počátečním socio-profesním zařazením respondenta, resp. zařazením 40.

Vývoj třídní a sociální struktury byl v Československu zhruba od šedesátých let poznamenán prohlubující se stagnací. Zde se bohužel musíme omezit jen na ilustraci vývoje hrubé mobility. Obrázek 2 zobrazuje vývoj celkové mobility,

"vzestupné" a "sestupné" mobility mezi manuálními a nemanuálními třídami¹³ a mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky, přičemž cílová pozice je dána počátečním socioprofesním zařazením:

Celková mobilita kulminovala zhruba v padesátých letech (generace narozených 1930-39), tj. v první dekádě socialismu. Šedesátá, a ještě výrazněji pak sedmdesátá léta znamenala opět snižování mobility, výrazněji v českých zemích. Signalizovala již zpomalení a následnou stagnaci ekonomického vývoje i vývoje sociálního. To mj. přímo koresponduje s vývojem vzdělanostní struktury v Československu [Boguszak 1987].

Objem mobility mezi manuálními a nemanuálními třídami vzrostl ve čtyřicátých letech, tj. ještě před přechodem k "socialismu". Naopak první dekáda "socialismu" je charakterizována poklesem této mobility téměř na předválečnou úroveň. Poslední dvě sledovaná desetiletí představují opět vzestup na úroveň čtyřicátých let. Klíčový je však poměr vzestupné (z manuálních do nemanuálních tříd) a sestupné mobility. Nejpriznivější byl ve třicátých a padesátých letech, kdy byl asi 3:2 ve prospěch vzestupů. Podstatně příznivější byl na Slovensku, v českých zemích byl již ve čtyřicátých a padesátých letech poměr vzestupů a sestupů zhruba vyrovnaný. Šedesátá léta pak přinesla výraznou převahu vzestupů nad sestupy, Slovensko bylo v té době ještě charakterizováno opačným poměrem. V závěrečné dekádě se již celkový poměr šancí na vzestup do nemanuálních pozic snižuje na téměř jednu polovinu šancí na sestup, a to především díky českým zemím, na Slovensku byly šance ještě zhruba vyrovnané.

V mobilitě mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky vzestupná mobilita jasně dominuje. Přesto i zde se poměr vzestupů k sestupům od padesátých let zhoršuje (5:1 v předválečném období, kulminace 12:1 v první dekádě "socialismu", pokles na 3:1 v sedmdesátých letech). Celkový objem této mobility, tj. vzestupů a sestupů dohromady, vzrostl v padesátých letech o celou polovinu, v šedesátých letech o jednu třetinu a vyrovnal se tak objemu mobility mezi manuálními a nemanuálními třídami, dekáda počátku stagnace jej pak již nezměnila. Opět všechny změny byly podstatně dynamičtější na Slovensku, kde také byly poměry vzestupů a sestupů podstatně příznivější.

Vstupní fáze přechodu k "socialismu" tedy v Československu znamenala především razantní zvýšení šancí ke vzestupu z nekvalifikovaných do kvalifikovaných dělníků a počátek převahy mobilitních pohybů z nemanuální do manuální sféry nad mobilitními pohyby opačnými. Následné etapy charakterizuje zhoršování jak celkových, tak zvláště vzestupných mobilitních šancí. Rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem názorně dokládají dynamičtější vývoj třídní struktury na Slovensku, spojený zejména s jeho industrializací. Příznivější poměry mezi vzestupy a sestupy než v českých zemích svědčí o síle procesů, zaměřených na vyrovnávání obou republik, které vyústily v celkově příznivější situaci na Slovensku. Při celkové stagnaci vývoje sociálně třídní struktury v posledním období je hrubá mobilita klesající a je sycena především výrazným nárůstem sestupných mobilitních

¹³) Pro zjednodušení používám pojmy vzestupná a sestupná mobilita, i když základem třídního schématu není vertikální uspořádání všech tříd.

pohybů. Nacházíme zde zřetelnou souvislost s vývojem vzdělanostního mobilitního režimu, který byl rovněž poznamenán stagnací růstu vzdělanostních příležitostí a vzrůstem sestupné vzdělanostní mobility [Matějů 1986].

Přejdeme k vývoji čistých mobilitních režimů, který je modelován pomocí loglineární analýzy čtyřdimenzionální tabulky $O \times D \times C \times S$, kde O značí původní třídu, D cílovou třídu, C kohorty a S pohlaví. Tabulka 4 přináší výsledky loglineárních cvičení, v nichž jako cílová pozice vystupuje počáteční socioprofesi zařazení respondenta, výsledky pro analýzu zařazení 40 jsou opět obdobné.

Model nezávislosti (model 1), který vypouští asociaci OD původní a cílové pozice, samozřejmě statisticky nevyhovuje. Připojíme-li k němu tuto asociaci (model 2), tj. testujeme-li model konstantní a společné propustnosti, vyčerpáme tak v obou případech asi 90% variance modelu nezávislosti a model je statisticky přijatelný nebo téměř přijatelný. Na tomto místě bychom mohli analýzu uzavřít a konstatovat, že ve sledovaném půlstoletí nedošlo k žádným změnám v čistých mobilitních režimech. Přestože z rozumných důvodů budeme testovat další modely, musíme mít tento základní závěr stále na paměti.

Jaké jsou tedy rozumné důvody v analýze pokračovat? Za prvé, model společné a konstantní propustnosti zachycuje asociaci původních a cílových pozic krajně neúsporně (v daném případě pomocí 36 parametrů, které rozhodně nejsou všechny navzájem signifikantně rozdílné). Jde tedy o nalezení robustního vzorce této asociace¹⁴. Za druhé, nemůžeme vyloučit, že při použití podstatně úspornějšího, statisticky rovněž přijatelného modelu, nemůžeme dospět k modifikovaným závěrům, viz [Hout 1988]. Konečně, a to se zdá být nejpádnějším argumentem, výsledky analýz provedených pro jednotlivé kohorty odděleně, silně podporují možnost nižší homogenity vzorce asociace původní a cílové pozice než jak ji postuluje model společné a konstantní propustnosti.

Model, v němž je člen OD nahrazen topologickým modelem - čs. modifikací jádrového modelu (model 3), přináší sice zhoršení statistické přijatelnosti, současně je však o celých 28 parametrů úspornější. Přijmeme-li tedy nyní tento model jako základní, můžeme se na jeho bázi pokusit identifikovat změny v mobilitním režimu. Analýza provedená separátně pro jednotlivé kohorty ukázala, že jde především o změny některých parametrů v čase. Rád bych uvedl, že tyto změny sledují nějaký celkový logický vzorec, např. růst či pokles, ale není tomu tak. Nejenže některé parametry jsou mimořádně stabilní - např. parametr sektorové bariéry SE, ale ani ty, které se mění, nemají jednoznačný trend. Obrátme tuto nevýhodu v náš prospěch a formulujme tři hypotézy.

První postuluje lineární změnu mobilitního režimu v čase, tj. soustavný růst či pokles hodnot některých parametrů. Druhá předpokládá významnou a ireverzibilní změnu vyvolanou přechodem "od kapitalismu k socialismu" - staví kontrast

¹⁴) Alespoň heuristicky jsem se při modelování v daných analýzách držel principu maximální úspornosti, tj. odhalení co *nejrobustnějších* rysů vzorce asociace a jeho změn, a to při zachování statistické přijatelnosti nebo "téměř přijatelnosti". Je to myšlenka, která provází celý vývoj loglineárního modelování a je pro rozvoj sociologického poznání silným stimulem i nástrojem

mezi hodnoty parametrů pro dvě nejstarší kohorty, které do ekonomické aktivity vstupovaly zhruba ve třicátých a čtyřicátých letech, a pro tři nejmladší kohorty, které se již vzdělávaly a začínaly pracovat za "socialismu". Třetí hypotéza je shodná s druhou až na to, že postuluje reverzibilitu změny mobilitního režimu, tj. pro nejmladší kohortu předpokládá návrat k "původnímu" mobilitnímu režimu dvou nejstarších kohort.

Modely 5; 6 a 8; 7 a 9 po řadě testují dané tři hypotézy a představují nejlepší dosažené řešení ve smyslu statistické přijatelnosti a maximální úspornosti. Vesměs jde o čs. modifikace jádrového modelu, z nichž jsou vypuštěny nesignifikantní parametry. Všechny tyto modely jsou výrazným zlepšením základního modelu³ při téměř počtu stupňů volnosti mají signifikantně nižší poměr věrohodnosti G^2

Tabulka 5 přináší odhady parametrů těchto modelů. Hodnoty parametrů změn nejsou velké, ale vždy indikují snížení absolutních hodnot parametrů, tj. snižování relativních nerovností v mobilitních šancích. Ať již jde o lineární či systémovou změnu, maximální snížení činí ve všech případech zhruba jednu polovinu "původních" hodnot parametrů (v logaritmické formě). Vzhledem ke stabilitě zbývajících parametrů je evidentní, že v globálu nejde o změny razantní či dramatické. Lepší představu o jejich efektech získáme z poměrů šancí. Např. v případě analýzy zařazení 40 se změna týká druhého parametru hierarchie HI2 u mužů a ovlivňuje tak jediné přechody mezi inteligencí na straně jedné a nekvalifikovanými a zemědělskými dělníky na straně druhé. Tyto relativní mobilitní bariéry se snížily asi 2,7krát, a to přibližně na úroveň, která je charakterizuje v celkové asociaci původních a cílových pozic respondentů ve věku 20-64 let.

Ve všech "nejlepších" modelech (5,6,7 a 8) registrujeme kromě změny v druhém parametru hierarchie HI2 i snížení hodnoty základního parametru dědičnosti IN1, tj. pokles autoreprodukce všech tříd - ať již lineární, či skokem. Toto snížení se promítá do poklesu všech pravděpodobnostních mobilitních poměrů o zhruba jednu třetinu. Změny v parametru hierarchie HI2 se týkají pouze mužské mobility na dlouhou vzdálenost. Všechny tři testované hypotézy jsou prakticky rovnocenně přijatelné. První dvě vedou ke konstatování trvalého a relativně citelného snížení bariér dlouhé mobility (více než třikrát), třetí naopak pro nejmladší kohortu zaznamenává její rekonstituování (zvýšení asi 1,7krát). Jen pro získání představ, jak velké jsou popsané změny v porovnání s celkovou odchylkou čs. mobilitního režimu od jádrového standardu: mobilitní propustnost mezi inteligencí a zemědělskými dělníky je v Československu celkově zhruba 15krát vyšší oproti jádrovému standardu.

Jaké vyplývají z provedených loglineárních cvičení závěry? Jako základní se jeví zjištění, že v padesátiletém vývoji čistých mobilitních režimů v Československu jednoznačně dominují prvky stability. Ani mobilitní bariéry mezi hierarchicky sousedními třídami, ani vzájemná "přitažlivost" tříd se nezměnily. V rámci tohoto převládajícího obrazu lze přesto nalézt podporu pro hypotézy o změnách. Jde o nehlubší relativní nerovnosti v mobilitních šancích, tj. nerovnosti mezi inteligencí na straně jedné a nekvalifikovanými a zemědělskými dělníky na straně druhé, které pravděpodobně doznaly určitého snížení. Současně však analýza počátečního socioprofesního zařazení, která je zřejmě na aktuální his-

torické vlivy citlivější, ukazuje pro nejmladší kohortu (cca 70. léta) možnost inverze tohoto trendu či změny. Z daných výsledků musíme spíše zamítnout, byť ne zcela jednoznačně, analogickou možnost návratu k vyšším relativním nerovnostem prostřednictvím posilování autoreprodukčních tendencí. V analýze počáteční třídy registrujeme snižování autoreprodukce. Skutečnost, že týž jev abscentuje v analýze zařazení 40, dává podnět k úvaze o roli intragenerační mobility jako prostředku kompenzace "špatného startu" - část jedinců, kteří se při vstupu na profesní dráhu dostali do jiné než dědičné třídy, této pozice nakonec dosáhne, resp. na ní skončí.

Pokud jde o tři hypotézy o změně, pak v jejich "silné" podobě je musíme všechny zamítnout. Jinak řečeno, značně vysoký stupeň sociální propustnosti čs. mobilního režimu nelze svázat se systémovou změnou a následným "socialistickým" vývojem. Ve slabší verzi, pojednávající změny jako moderované, nacházejí všechny tři hypotézy ve výsledcích zhruba stejnou oporu. "Socialismus" tedy zřejmě v Československu dosáhl prostřednictvím razantních politických intervencí určitých změn, směřujících k odstranění nejhlubších nerovností v čistých mobilních šancích. Přijatelnost i třetí z hypotéz však ukazuje, že tato tendence nemusí být ireverzibilní, že stejně pravděpodobná je i varianta, podle jejíhož scénáře jde o změnu časově omezenou a s nástupem nových generací, které se intergeneračně reprodukovaly již za "socialismu", se mobilní režim vracel "do starých kolejí".

5. Závěry či otevřené problémy?

Bylo by velmi příjemné uzavřít několika efektními výroky o jednoznačném zamítnutí či potvrzení zde či jinde vyslovených hypotéz a zformulování dalších a hlubších, které představují pokrok v poznání. Nehledě na to, že podobné závěry lze jen zřídka vyvodit z jediné analýzy za jedinou zemi, v takové situaci nejsme ani pokud jde o problémy řešené pro Československo, ani co se týče komparativních perspektiv. Výsledky analýz vedou spíše k pochybnostem o korektnosti elegantních, avšak mnohdy zjednodušujících sociologických obrazů reality. Ilustrací může být teze o vyšším a kvalitativně novém stupni odstranění třídních nerovností jako logickým důsledkem přechodu "od kapitalismu k socialismu". V Československu bezesporu došlo k likvidaci tříd buržoazie (velké i malé) a farmářů¹⁵. Současně však systémová změna nepřivedla zásadní změnu v relativních nerovnostech v mobilních šancích ani ve vývoji čistého mobilního režimu.

Relativně značná odlišnost čs. mobilního režimu od ostatních zemí ve směru jeho větší otevřenosti na první pohled podporuje reformulaci FJH hypotézy do širší podoby, podle níž odchylky lze očekávat v těch zemích, v nichž byla dlouhodobě a systematicky realizována politická opatření, směřující ke snížení třídních nerovností [Erikson, Goldthorpe 1987:162]. Československo skutečně leží spíše na okraji než v těžišti prostoru, vymezeného variabilitou mobilních režimů. Základní problém pro nalezení řádu, logiky v tomto prostoru tyto autoři spatřují v nalezení nezávislých vysvětlujících makrosociologických proměnných,

¹⁵) S největší pravděpodobností budeme nyní svědky toho, oč obtížnější je tyto třídy resuscitovat než je likvidovat (poznámka připojena v r. 1991).

tj. proměnných nevázaných na specifika jednotlivých zemí. Jako jednoho z nejvážnějších kandidátů na tuto roli navrhuji právě politické intervence, i když zároveň ukazují, že sama o sobě je tato proměnná nepostačující - tyto intervence mohou být prosazovány rozdílnými prostředky, s rozdílnou efektivitou atd. Analýza celkového vzorce sociální mobility v Československu význam této proměnné podtrhuje: vysoká podobnost se Švédskem, sice nižší, ale stále nadprůměrná podobnost s Maďarskem a Polskem.

Závěr o značné explikační síle dané proměnné však dostává vážnou trhlinu s výsledky dalších analýz [Erikson, Goldthorpe 1988a; Ganzeboom, Luijkx, Treiman 1988] i s analýzou vývoje čs. mobilitního vzorce. Ta ukazuje především na značnou stabilitu čistého mobilitního režimu v Československu. I když identifikované možné změny - otupení relativně nejostřejších nerovností v mobilitě na dlouhou vzdálenost v populaci mužů - jsou logicky velmi pravděpodobně svázány s cílenými politickými akcemi, rozhodně jimi nelze vysvětlit celkovou odchylku Československa od jádrového modelu sociální propustnosti. Navíc rozsah změn svědčí spíše o nízké efektivitě kroků realizovaných k odstranění třídních nerovností. Vysoký stupeň sociální propustnosti, který zřejmě charakterizoval již předválečné Československo, tedy nelze označit za jednoznačný efekt "socialismu". Otázka, kde jsou tedy zdroje a síly, formující mobilitní režim, uchovávající národně specifické třídní nerovnosti, zůstává z velké části otevřená. V tomto bodě tedy výsledky převážně podporují tu část FJH hypotézy, která předpovídá stabilitu mobilitních režimů.

Zde se okamžitě vynořuje další problém. FJH hypotéza je podle vlastního předpokladu omezena na země, které již překročily první etapu industrializace, charakterizovanou hlubokými a dynamickými změnami v profesní struktuře i změnou kritérií pro obsazování profesních pozic (expanze vzdělanostních příležitostí spolu s růstem významu získaných diplomů atd.). Vyjdeme-li však z předpokladu, že předválečné Slovensko ještě tuto etapu nepřekonal, a z rozdílnosti ekonomického i sociálně třídního vývoje českých zemí a Slovenska, pak shodnost jejich čistých vzorců třídní mobility vede k pochybám o nezbytnosti, resp. kauzálním charakteru dané "industriální podmínky". Otevírá se otázka souvislosti fáze industrializace, stupně rozvinutosti země a vzorce relativních mobilitních šancí. S velkou pravděpodobností příčinou shodnosti mobilitních režimů českých zemí a Slovenska nebyla jejich zhruba obdobná industriální vyspělost. Jestliže ovšem - podle výsledků analýzy - dominující příčinou nebyly ani mocné politické intervence, kde je tedy možné hledat zdroje dané shodnosti? Jinak řečeno, souvislost stupně ekonomické a sociální vyspělosti, vstup do industriální fáze vývoje jako nutná podmínka vstupu do variačního pole mobilitních režimů vyspělých zemí, nemusí být zcela evidentní.

V "socialistických" zemích s naprostou převahou centrálního plánování a s minimálním nebo prakticky nulovým podílem soukromého sektoru byla distribuce cílových pozic de facto plánována a řízena. To je rys, který ve vyspělých západních zemích buď zcela absentuje, nebo se prosazuje s nižší intenzitou. Přičteme-li k tomu navíc vliv cílevědomé politické intervence, zdá se rozumné předpokládat, že mobilitní režimy jsou v "socialistických" zemích utvářeny navzá-

jem obdobnými reprodukčními mechanismy, které se značně odlišují od charakteristik intergenerační reprodukce třídních nerovností ve většině vyspělých zemí s tržní ekonomikou. Logickým důsledkem je potom hypotéza o existenci specifického, typicky "socialistického" vzorce mobilitního režimu.

Erikson a Goldthorpe na základě výsledků za Maďarsko a Polsko tuto hypotézu zamítají, s výhradou omezené evidence za dvě země. Výše prezentovaná analýza jejich závěr silně podporuje. Výraznějším společným rysem těchto tří zemí je jediné nižší mobilitní bariéra mezi zemědělskými dělníky a ostatními třídami. Tento rys by tudíž snad mohl být pro "socialistické" země společný, nikoliv však pro ně výlučný (srv. Švédsko). Celkově spíše přichází v úvahu hypotéza o mezisystémové komparaci, podle níž variabilita mobilitních režimů (ale zřejmě i dalších oblastí sociální diferenciace) je mezi "socialistickými" zeměmi vyšší, než mezi vyspělými západními zeměmi. Otázkou a problémem zůstává, zda je tato variabilita vysvětlitelná národními modifikacemi typů a forem státních intervencí a intenzitou, resp. efektivitou jejich uplatňování. Rovněž tak je otázkou, jaké tedy jsou vlivy utvářející mobilitní režimy "socialistických" zemí. Mimo rámec mobilitních analýz leží problém identifikace strukturních a sociálních efektů rozsáhlého a významného ovlivňování vývoje vzdělanostní a sociálně třídní struktury za "socialismu". Pokud jde o strukturní vývoj, výsledky komparace vývoje vzdělanostních struktur [Boguszak 1987b] i výše uvedená ukázka vývoje celkové mobility v Československu dávají podnět k hypotéze o formování stagnační trajektorie vývoje sociální struktury.

Teorie o razantní kvalitativní změně mobilitních režimů vyvolané přechodem k "socialismu" a o následném dalším vyrovnávání mobilitních šancí nenalezly ve výsledcích dané analýzy podporu. Naopak, absolutní mobilitní šance se v souvislosti s celkovou stagnací vývoje vzdělanostní a třídní struktury snižují. Obdobný parabolický tvar zřejmě sleduje vývoj celkových mobilitních měr v Maďarsku a do jisté míry i v Polsku, viz [Erikson, Goldthorpe 1988, obr. 3-10]. Hypotéza o obdobném, byť zřejmě méně výrazném a zejména zpožděnějším typu vývoje čistých mobilitních šancí je pro Československo stejně dobře přijatelná jako hypotézy další. Přímo se tedy pro "socialistické" země nabízí obraz velmi roztažené paraboly s vrcholem okolo padesátých let, kterou sledují jak absolutní, tak - zřejmě s jistým časovým odstupem a méně výrazným profilem - relativní mobilitní šance. Pokud je tato hypotéza správná, pak logicky vede k tezi, že za specifických podmínek robustních politických intervencí dochází k provázání trajektorie celkového vývoje třídní struktury s vývojem čistého mobilitního režimu. Ten pak s jistým odstupem a tlumeně reflektuje celkový vývoj. Za předpokladu platnosti této hypotézy lze v Československu očekávat mírné zostřování relativních třídních nerovností. Kardinální otázkou pro pochopení vývoje v Československu však je, k jakým změnám v sociálně třídní diferenciaci za těchto okolností došlo, jak se změnily mechanismy její reprodukce, a do jaké míry se do ní promítá sociální jednání jedinců či sociálních skupin, které je reakcí na systémové a strukturní tlaky. Značná "odolnost" sociální struktury na vnější tlaky a velká setrvačnost jejího vývoje naznačují, že s velkou pravděpodobností se ani v nejbližších letech, i přes

zásadní systémovou změnu, která proběhla na sklonku roku 1989, nedočkáme velkých změn ani ve vývoji sociální struktury, ani v mobilitním režimu¹⁶.

Tabulky

Tabulka 1: Výsledky loglineární analýzy pro mobilitní tabulky mužů ve věku 20–64 let za Československo, české země a Slovensko; cílová pozice je vymezena současným socioprofesičním zařazením respondenta

Mobilitní tabulka		N	G2	df	p	delta	% vysvětlené variance modelu nezávislosti	
muži, Československo	i	6054	817.7	36	0.00	13.5	----	----
	ii		287.0	36	0.00	7.0	118.9	64.9
	iii		59.4	29	0.00	2.4	39.0	92.7
	iv		38.7	29	0.11	2.5	32.2	95.3
muži, české země	i	4010	551.9	36	0.00	13.8	----	----
	ii		190.4	36	0.00	6.9	113.0	65.5
	iii		56.3	30	0.00	2.9	43.1	89.8
	iv		46.7	31	0.03	3.1	38.8	91.5
muži, Slovensko	i	2045	296.9	36	0.00	13.9	----	----
	ii		125.6	36	0.00	8.1	123.7	57.7
	iii		41.8	32	0.11	5.1	41.6	85.9
	iv		35.1	32	0.32	4.8	35.1	88.2

Pozn.: delta - index rozdílnosti (% modelem špatně zařazených jedinců)

i - model nezávislosti

ii - jádrový model s pevnými, jádrovými hodnotami parametrů

iii - jádrový model, parametry odhadnuty pro každou mobilitní tabulku zvlášť a nesignifikantní parametry vypuštěny

iv - čs. modifikace jádrového modelu, viz obr.1

Tabulka 2: Parametry vyhovujících modelů mobilitních tabulek mužů

mobilitní tabulka		HI1	HI2	IN1	IN2	IN3	SE	AF1	AF2
JÁDROVÝ MODEL		-0.22	-0.42	0.43	0.81	0.96	-1.03	-0.77	0.46
muži, současné socioprof. zařazení	iii	-0.21	-0.36	0.28	0.55	*	-0.52	-0.27	0.27
	iv	-0.28	-0.43	0.29	0.35	2.90	-0.49	*	0.31
muži, zařazení 40	iii	-0.25	-0.37	0.25	0.53	3.12	-0.60	-0.26	0.28
	iv	-0.30	-0.43	0.29	0.35	3.11	-0.57	*	0.33

Pozn.: iii - jádrový model, parametry odhadnuty zvlášť pro každou mobilitní tabulku a nesignifikantní parametry (*) vypuštěny

iv - československá modifikace jádrového modelu, nesignifikantní parametry (*) vypuštěny

¹⁶) Poslední věta připojena v roce 1991.

Tabulka 3: Poměry šancí v logaritmické formě - hodnoty jádrového modelu sociální propustnosti a odchylky od těchto hodnot pro mobilitní tabulky mužů pod jádrovým modelem a pod jeho československou modifikací

sociopr. skupina	mobilitní tabulka + model		III	IVa+b	IVc	V+VI	VIIa	VIIb
	jádrový model		1.2	2.0	6.1	2.1	3.0	6.5
	muži	iii	0.0	-0.2	-2.8	-0.6	-0.7	-2.7
I+II	muži	iv	-0.3	3.6	0.5	-0.6	-0.7	-3.2
	jádrový model			1.7	4.7	0.9	1.3	3.4
	muži	iii		-0.6	-2.5	-0.3	-0.3	-1.4
III	muži	iv		2.7	0.7	-0.3	-0.2	-1.3
	jádrový model				4.6	1.7	2.1	4.2
	muži	iii			-2.4	-0.6	-0.6	-1.6
IVa+b	muži	iv			2.8	2.7	1.7	0.6
	jádrový model					4.7	4.2	2.6
	muži	iii				-2.5	-1.3	-1.5
IVc	muži	iv				0.7	0.3	0.9
	jádrový model						0.4	3.4
	muži	iii					0.3	-1.4
V+VI	muži	iv					0.1	-1.9
	jádrový model							2.5
	muži	iii						-1.2
VIIa	muži	iv						-1.3

Pozn.: iii - jádrový model, parametry odhadnuty odděleně pro každou mobilitní tabulku a nesignifikantní parametry vypuštěny
iv - československá modifikace jádrového modelu

Tabulka 4: Výsledky loglineární analýzy čtyřdimenzionální tabulky původní pozice (O) - cílová pozice (D) - kohorty (C) - pohlaví (S), kde cílová pozice je vymezena počátečním socioprofesičním zařazením; N = 14 411

Model	G2	df	p	delta
1. O*C*S+D*C*S	4045.9	360	0.000	18.7
2. O*C*S+D*C*S+O.D	383.6	324	0.013	4.7
3. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN2+IN3+SE+AF1+AF2	485.9	352	0.000	5.3
4. O*C*S+D*C*S+M*S M=HI1+HI2+IN1+IN2+IN3+SE+AF1+AF2	452.6	344	0.000	4.9
5. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN3+SE+AF2+LI1+LH2	461.5	352	0.000	5.2
6. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN3+SE+AF2+LI1+S1H2	458.5	352	0.000	5.2
7. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN3+SE+AF2+LI1+S2H2	463.9	352	0.000	5.2
8. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN3+SE+AF2+S1I1+S1H2	456.1	352	0.000	5.1
9. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN3+SE+AF2+S2I1+S2H2	475.6	352	0.000	5.3

Pozn.: Modely jsou zapsány v notaci GLIMu. HI1,...,AF2 jsou matice podoby pro osm parametrů československé modifikace jádrového modelu, S1, resp. S2 jsou matice podoby pro kontrasty mezi kohortami 1,2 (starší) a 3,4,5 (mladší), resp. 1,2,5 a 3,4 s hodnotami 0 (kohorty 1,2 a 5 pro S2) a 1 (kohorty 3,4 a 5 pro S1). LI1 a LH2 jsou variáty (variates), S1I1, S2I1, S1H2 a S2H2 jsou faktory, jejichž výpočet je následující:
 $LI1 = (I1 - 1) * (C - 1)$, $LH2 = (H2 - 1) * (C - 1) * (2 - S)$, $S1I1 = (I1 - 1) * S1 + 1$,
 $S2I1 = (I1 - 1) * S2 + 1$, $S1H2 = (H2 - 1) * (2 - S) * S1 + 1$, $S2H2 = (H2 - 1) * (2 - S) * S2 + 1$.

Tabulka 5: Parametry vyhovujících modelů z tabulky 4 pro čtyřdimenzionální tabulku původní - cílová pozice - kohorta - pohlaví

model	HI1	HI2	IN1	IN2	IN3	SE	AF2	LI1* S1I1* S2I1*	LH2* S1H2* S2H2*
5.	-0.52	-0.90	0.48	--	1.52	-0.55	0.46	-0.06	0.13
6.	-0.52	-0.91	0.48	--	1.52	-0.55	0.46	-0.06	0.47
7.	-0.52	-0.83	0.49	--	1.51	-0.55	0.47	-0.07	0.48
8.	-0.52	-0.91	0.47	--	1.51	-0.55	0.46	-0.20	0.47

Pozn.: -- parametr vypuštěn

* pro příslušnou alternativu viz tabulka 4

Literatura

Bell, D. 1973. *The Coming of Postindustrial Society*. New York: Basic Books.

Boguszak, M. 1987a. "Vzdělanostní struktura ČSSR v letech 1960-1980 a varianty jejího dalšího vývoje." *Sociologický časopis* 23: 588-615.

- Boguszak, M. 1987b. *Srovnávací analýza vývoje vzdělanostních struktur*. Praha: ÚFS ČSAV.
- Boguszak, M., M. Bozon. 1989. "L'homogamie sociale en Tchécoslovaquie." *Population*.
- Charvát, F., J. Linhart, J. Večerník. 1978. *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha: Horizont.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1987. "Commonality, Variation in Social Fluidity in Industrial Nations. Part I: A Model for Evaluating the 'FJH Hypothesis'; Part II: The Model of Core Social Fluidity Applied." *European Sociological Review*, No. 3.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1988a. "Trends in Class Mobility: a Test of Hypotheses Against the European Experience." In: *CASMIN-Project Working Paper* No. 13., University of Mannheim.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1988b. *Does the Class Mobility of Women Differ from that of Men? Cross-Sex Comparison in Cross National Perspective*. Oxford: Nuffield College (v tisku).
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe, L. Portocarero. 1983. "Intergenerational Class Mobility and the Convergence Thesis." *British Journal of Sociology*, No. 34.
- Featherman, D. L., F. L. Jones, R. M. Hauser. 1975. "Assumptions of Social Mobility Research in the US: the Case of Occupational Status." *Social Science Research*, No. 4.
- Ganzeboom, H. B. G., R. Luijckx, D. J. Treiman. 1988. *Intergenerational Class Mobility in Comparative Perspective*. Referát přednesený na zasedání Americké sociologické asociace, Atlanta, srpen 1988.
- Grusky, D. B., R. M. Hauser. 1984. "Comparative Social Mobility Revisited: Models of Convergence and Divergence in 16 Countries." *American Sociological Review*, No. 49.
- Goldthorpe, J. H. 1987. (In collaboration with C. Llewellyn and C. Payne). *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*, 2nd edition. Oxford: Clarendon Press.
- Hauser, R. M. 1978. "A Structural Model for the Mobility Table." *Social Forces*, No. 56.
- Hout, M. 1983. *Mobility Tables*. Beverly Hills: Sage.
- Hout, M. 1988. "More Universalism, Less Structural Mobility: The American Occupational Structure in 1980s." *American Journal of Sociology*, No. 93.
- Ishida, H., J. H. Goldthorpe, R. Erikson. 1988. "Intergenerational Class Mobility in Post-War Japan." *Nissan Occasional Paper Series*, No. 8.
- Jungmann, B. 1972. "Intergenerační mobilita v profesionální sféře." In: *Sociální a profesionální mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava: ČSVÚP.
- Lipset, S. M., H. L. Zetterberg. 1959. "Social Mobility in Industrial Societies." In: *Social Mobility in Industrial Society*, ed. by S. M. Lipset and R. Bendix. Berkeley: University of California Press.
- Matějů, P. 1986. "Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilitních dat." *Sociologický časopis*.
- Raftery, A. E. 1986. "Choosing Models for Cross-Classifications." *American Sociological Review*, No. 51.
- Treiman, D. J. 1970. "Industrialization and Social Stratification." In: *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*, ed. by E. O. Laumann. Indianapolis: Bobbs Merrill.
- Večerník, J., P. Matějů. 1983. "Vývoj sociální mobility v socialistických zemích." *Sociologický časopis*.
- Wong, R. 1988. "Temporal Change of Occupational Mobility in Hungary under Socialism: The Featherman-Jones-Hauser thesis revised?" In: *CDE*, University of Wisconsin.

Summary

The paper deals with intergenerational social mobility in Czechoslovakia. Unlike in the stratificational approach, the main concept on which the analysis is based is derived from the perspective of classes. Goldthorpe's class scheme was applied to Czechoslovak data from a nationwide representative survey of social and class structure in Czechoslovakia, which was realized in 1984.

The analysis focuses first on relative mobility rates, i.e., on genotypical patterns of mobility regimes. A log-linear analysis using the well-known Erikson and Goldthorpe core social fluidity model is applied to the data. This modelling enables a comparison of the Czechoslovak, Czech and Slovak mobility regimes with regimes of advanced industrial European nations and with Hungary and Poland. The well-known FJH hypothesis in Erikson and Goldthorpe's modification saying that major deviations from a 'Universal pattern of social mobility regimes' may appear as an effect of robust state and political interventions aiming to decrease social inequality - indicated by relative mobility chances - was tested. Specifically, two hypotheses about systemic change, i.e., transition to socialism, were tested:

- The transition to socialism causes a fundamental quantitative and qualitative change of the mobility regime, producing a robust decrease in class inequalities;
- The subsequent development is characterized by a permanent increase of relative mobility chances.

The following conclusions were drawn from the analysis: First, the mobility regime of Czechoslovakia displays one of the biggest deviations from the mobility regime defined by core social fluidity model. Those deviations are almost all in the direction of higher fluidity in Czechoslovakia, i.e., relative and very close to that of Sweden. Nevertheless, cohort analysis proved that these deviations cannot be explained by the transition to socialism and following systematic political and state interventions. It means that both of the above hypotheses must be rejected in their strong formulation. Also, comparison of Czechoslovakia with Hungary and Poland demonstrates that state socialism did not produce any specific 'socialist' mobility regime. The question of what forces shape country-specific mobility regimes, and which are the sources of the very high level of Czechoslovak social fluidity, remains unanswered. Its explanation will probably need different theoretical and analytical framework than traditionally is used in social mobility analysis.